

A szlovákiai magyar irodalom létének kérdéséről

z *Iródia* és a *Próbaút* kutatása során minduntalan beleütköztem a nemzetiségi irodalmak létének/mibenlétének kérdésébe. A vizsgált alkotók művei és a „nemzedék” irodalomtörténeti kontextusba helyezésének igénye megkövetelte a probléma elemzését. Ez okozza, hogy ez az írás főként az utóbbi évtizedekre koncentrált, s hogy benne a nemzetiségi irodalmak témája az iródiások és próbautasok kapcsán jelenik meg. A vizsgált időszakban erősödött fel az a szemléletváltozás, amely máig lezáratlan vitákat szült, s amely az utóbbi időben Szlovákiában is a fogalmat értelmező tanulmányok sorát hívta létre.

Az Iródia szemléletének egyik sarkalatos pontja az akkor még csehszlovákiai magyar irodalom kettős megítélése. Részint tagadja, hogy létezne csehszlovákiai magyar irodalom, másrészt szívesen teremt kontaktust ennek hagyományaival.

Amikor az Iródiások idejében – nem először – felmerült a kérdés, egészen mások voltak a társadalmi és kultúrpolitikai tényezők. Magyarországon a „hivatalos irodalom”, de főleg a hivatalos kultúrpolitika úgyszólván lemondott a határon túliakról. Ennek ékes példája, hogy az irodalomtörténetek foglalkoztak a határon túli irodalmakkal, de nem mint az egyetemes magyar irodalom részével, hanem mint határon túliakkal, vagyis Magyarországon is megfogalmazódott az elkülönítés igénye. Ez meglehetősen paradox szemléletet eredményezett. A Béládi Miklós szerkesztette *A magyar irodalom története 1945–1975 IV. A határon túli magyar irodalom* is kettős látásmódot tükrözött. Egyrészt evidenciaként kezelte a kisebbségi irodalmak kisebbségiként való létét, s leírta funkciójukat, céljaikat, s hogy mire hivatottak, másrészt túllépett a hídszerep és az elkülönülés más aspektusain, s szorgalmazta az egyetemességet. Autonómiát emlegetett, miközben nem mert elvonatkoztatni a totalitárius rendszer ideológiájától. Az elmozdulás érzékelhető volt, minőségi és felfogásbeli változás viszont még nem.

Szlovákiában az elkülönülés és elkülönítés igénye szintén élt. Előbbi az íróink egy részére volt jellemző (lásd pl. Duba Gyula a *Fekete szél* elé írt tanulmányát), s részben az máig, utóbbit a hivatalos szlovák kultúrpolitika tűzte zászlajára azon elmélet szerint, hogy csehszlovákiai magyar irodalom nincs, mivel a Szlovákiában születő irodalom, tekintet nélkül annak nyelvére, szlovák irodalom. Ez az elmélet bizonyos szempontból megállhatná a helyét, pl. akkor, ha az amerikai irodalom egyes értelmezéseivel vetnénk össze. Amerikához vagy más több államnyelvvvel rendelkező országhoz (pl. Svájc) Csehszlovákiának/Szlovákiának a nemzetértelmezés, következésképpen a nemzeti kultúra értelmezése terén sem volt, és ma sincs semmi köze, s ezért az említett teória egyértelműen politikai céllal rendelkezett: asszimilálni, megszüntetni a Szlovákiában magyarul születő irodalmat. Vele együtt az arra vonatkozó összes problémát is.

Bár egyesek kötetekben, mások folyóiratokban, főleg az *Irodalmi Szemle* '80-as, '90-es, de korábbi évekbeli számaiban is foglalkoztak a csehszlovákiai irodalom aktuális kérdéseivel, megállapításaik leginkább az irodalmi művekre és az irodalmi életre vonatkoztak. Elméleti és történeti tételek főleg konkrét jelenségek ürügyén fogalmazódtak meg.

A háború után Fábry Zoltán, Turczel Lajos, Fónod Zoltán, Zalabai Zsigmond, Dobos László, Csanda Sándor, Tózsér Árpád, Duba Gyula, Szeberényi Zoltán, Alabán Ferenc, Koncsol László írt a témáról, sajnos – tisztelet a nagyon kevés kivételnek, sokuk munkássága terhes a szocialista ideológiától, vagy pedig a kommunista rendszer aktuális propagandájával, annak tételeivel keverednek az értékesebb gondolatok. A pártállami ideológiáktól való eltérés lehetősége igen kicsinek bizonyult, néhány értékelő pedig szándékát sem mutatta a változtatásnak. Mivel a pártállami nemzetiségi politika – az íróink által is deklarált demokratizmus ellenére – igazából nem volt összeegyeztethető a nemzeti kisebbségek kulturális fejlődésével, a demokráciával meg aztán végképp nem, sok olyan információ és levont tanulság is torzult, amelyek pedig továbbgondolásra lehetnének méltók.

A szerzők többsége evidenciaként kezeli a nemzetiségi irodalom létét. Az Iródia mindkét momentum ellen lázadt: az a priori kisebbségiként való kezelés ellen és a rezsim irodalompolitikája ellen is. Ez utóbbi okán az előbbi értékelése sem lehetett abszolút objektív. A szépirodalom elkötelezettsége erény és bilincs is lehet egyben. Az elkötelezettség – akár a rendszer, akár a magyar nemzeti kisebbség iránt (vagy később ellen) – befolyásolta a véleményeket.

Később Tóth László, Grendel Lajos, Balla Kálmán, Csanda Gábor, Tóth Károly és sok más iródiás és próbautas hallatta véleményét. Az *Irodalmi Szemlé*ben Hiznyai elindította a Fábryvitát, s több témában eszmecserék zajlottak. Balla Kálmán 1989-ben megfogalmazta, összefoglalta s szélesebb társadalmi kontextusba állította az Iródia által is képviselt vagy felvetett problémákat a szlovákiai magyar irodalomban. Írását 1990-ben, a rendszerváltás közben, de már a fordulat után tudta közölni.¹

E dolgozat keretein belül nem lehet céлом az összes „előzmény” részletes elemzése, hiszen arról több önálló kötet sem mondhatna el mindent. A vázlatos kitekintés után vegyük szemügyre a lezáratlan kérdés megválaszolásának aktuális és a témához köthető folytatását:

A kérdőjeleket felsorakoztatók (Tóth Károly, Balla Kálmán, Csanda Gábor, Grendel Lajos és mások) jórészt az Iródia-mozgalomhoz kötődtek. E csoport leszámazottjának, kései rokonának tekinthető Németh Zoltán, aki a kilencvenes évek elejére Szlovákiában ellaposodni látszó vitába ismét beleszólt.² Németh kérdései:

- „1. Mit jelent a »szlovákiai magyar« minőség?
2. Ki a szlovákiai magyar író?
3. Mitől az?
4. Ha a lakhely változó, akkor csak ideig-óráig szlovákiai magyar író valaki?
5. Ha betelepül, szlovákiai magyar író valaki?
6. Ha elköltözik, szlovákiai magyar író valaki?
7. Ha itteni kiadónál publikál, szlovákiai magyar író valaki?
8. Ha itt élt, de külföldön publikál, szlovákiai magyar író valaki?
9. Ha külföldön él, de itt publikál, szlovákiai magyar író valaki?
10. Ha itt él, magyar nemzetiségű, de más nyelven publikál, szlovákiai magyar író valaki?
11. Ha pl. szlovák, de magyarul is publikál, szlovákiai magyar író valaki?
12. Ha »szlovákiai magyar témát« dolgoz fel, szlovákiai magyar író valaki?
13. Ha annak vallja magát, szlovákiai magyar író valaki?
14. Ki dönti el mindezeket? A szerző, az olvasó vagy a szöveg?
15. Létezik-e a szlovákiai magyar irodalom külön nyelve?
16. Mit kezdünk a dialektusokkal s más nyelvi rétegekkel? Elegendők-e ezek identitásbeli meghatározáshoz?

17. Létrehozott-e a szlovákiai magyar irodalom önálló, a magyarországit nem követő kánonokat?
18. Ha nem, akkor inkább perifériája-e a magyar irodalomnak, mint együttthója?
19. Ha csak a határon túliság a lényeg, miért nem kezeljük határon túli irodalomként a Mohács utáni elszakadt részek irodalmát? A török kézen levő országrészekét és a közigazgatásilag csupán ekkor önálló Erdélyét?”

A Németh által felvetett kérdések megválaszolásakor a feleletek minduntalan további kérdéseket indukáltak. Egyértelmű válaszok számomra nincsenek, a kérdések jogosságát vitatni nem tudom, s nem tisztetem. Persze a relevánsnak nem mindig mondható kérdések nem újak, s mindmáig csupán további kérdésekre sarkalló válaszok születtek. Ha nem így lenne, nem is foglalkoznának velük. Sem Szlovákiában, sem Magyarországon, sem Erdélyben stb. S bár Németh kérdései nem okvetlenül fogalmazódtak szaktudományos alaposággal, attól még kérdések maradnak.

Amikor a nemzetiségi magyar irodalom kérdéseiről beszélni óhajtunk, azzal szembesülünk, hogy nem létezik egységes és egyértelmű terminológia. A szakirodalom nem ismeri ilyet, a publikációk szakszókészlete is azt a képet mutatja, amelyik szerzőik, szerkesztőik véleményét tükrözi. Néhány kiadvány nem különíti el a *határon túli* irodalmat és szerzőit. Más könyvek zárójellel tüntetik fel a földrajzi hovatartozást (pl. *Kortárs Magyar Írók, 1945–1997. Bibliográfia és fotótár*. Szerk. F. Almási Éva, Enciklopédia Kiadó, 1998). Bizonyos szakirodalmakban csupán a születési hely igazít útba (pl. *Új Magyar Irodalmi Lexikon*. Főszerk. Péter László, Akadémiai Kiadó, 1994, ez szócikk szerint sem ismeri a határon túli, nemzetiségi, kisebbségi fogalmakat). *A kortárs magyar írók kislexikona 1959–1988*. (főszerk. Fazekas István. Budapest, 1989, Magvető Könyvkiadó) egy-egy címszójában ez olvasható: „csehszlovákiai magyar író”, „romániai magyar író”. Ezek volnának a válaszok?... A csehszlovákiai magyar irodalmiságnak nem egy bibliográfiája létezik. Más kötetek külön fejezeteket szentelnek a határon túliaknak, esetleg kifejezetten az ilyen irodalmakkal foglalkoznak. Egyesek határon túliakként közös kategóriát ismernek, nem tagolva tovább, illetve külön szövegrészekben tagolva a fogalmat.³ *A cseh/szlovákiai magyar irodalom lexikona 1918–2004*⁴ „Magyar irodalom Cseh/Szlovákiában” szócikke már a lexikon címével sincs egészen összhangban, hiszen az i-képzős változat autonómabb, önállóbb egységekre utal, míg a szócikk szerinti megfogalmazás jelentése szélesebb. Mások – szlovákiai, azelőtt csehszlovákiai, romániai, jugoszláviai stb. – *közigazgatási egységenkénti* alapon, mások – felvidéki, délvidéki, erdélyi, kárpátaljai – inkább *történelmi-regionális* alapon differenciálnak.

Külön probléma a *nyugati, nyugat-európai*, ill. a *nyugati emigráns* elnevezések értelmezése, hiszen e fogalmak jelentése csak részben fedi egymást. Én szívesebben használnám az általánosabb: *szocialista blokkon kívüli országok magyar irodalma* gyűjtőfogalmat, amely *politikai-ideológiai* fundamentumra épül, ám ez is csak a rendszerváltás előtti időre lehet vonatkoztatható, s ugyanúgy nem jelöl konkrét országot vagy régiót, ahogyan a nyugati, nyugat-európai terminusok. Praktikus talán az országok elnevezésének beemelése lenne a fogalomba, ezáltal földrajzilag viszonylag pontosan behatárolható lehetne a szerző személye, de mivel a nyugati magyar írók némelyike többször is lakhelyet váltott a nyugati államokon belül, ez sem kielégítő megoldás. Mára leginkább a „nyugati” elnevezés terjedt el. A *kisebbségi magyar irodalom* mellett megjelenik egy másik kifejezés is. Alabán Ferenc⁵ pl. szívesen használja a „*kisebbségi magyar nemzeti irodalom*” szókapcsolatot. Ez részben jó, mert a pontosítás szándéka vezérli, részben viszont nem szerencsés, hiszen a *politikai-ideológiai* és a *történelmi-esztétikai* aspektus keveredése zavaró lehet.

Már a *nemzetiségi* és *kisebbségi* szavak pejoratív töltete is vitára adhat okot. A *nemzeti* jelzőről itt nem tudni, milyen tendenciát fejez ki. Mitől „nemzeti” pl. egy kozmopolita, ultraliberális gondolkodású alkotó? A *nemzetiség* önmagában véve mesterséges fogalom, amelyet egy, mára megdőlt rendszer vezetett be. A *kisebbségi* egyes országok Európai Unióba való belépése után értelmét veszti majd, bár ez a mindenkori magyar kormány politikájától is függ. Nem szólván a *nemzet*, *nemzeti* fogalmak nagyon széles jelentésmezéről, politikai ideológiáktól terhes és lejáratos értelméről... Amíg a nemzetfogalmak interpretációi nem közelítenek egymás felé, amíg e fogalmak politikai, történeti, biológiai, társadalmi réteg szerinti (pl. polgári) stb. alapon elkülönülni igyekeznek egymástól, elbizonytalanítva, sőt teljesen elhomályosítva ezzel a szó alapjelentését, addig az e fogalomhoz kötődő, az e fogalom által magyarázott és az ebből a fogalomból levezetett terminusok sem kezelhetők pontos meghatározásokként.

Mindegyik használt fogalom – mert mindegyiket használják – közös tulajdonsága, hogy nem utal semmilyen esztétikai jellemzőre. Tekintve, hogy a világ földrajzi, politikai, közigazgatási és kulturális átrendeződése megszünteti a kelet–nyugat pólusait, Szlovákia esetében a határon „belüli”, illetve határon túli terminusok jogosságát, Jugoszlávia esetében a jugoszláviai, Csehszlovákia esetében a csehszlovákiai, vagyis az államigazgatásra épülő jelölést, talán a kulturális egységként is tekinthető, s így valamelyest az esztétikával, stílussal is kapcsolatba hozható regionális megjelölés lehetne praktikus (erdélyi, felvidéki vagy fel-földi, délvidéki stb.). Ez a megoldás viszont a régiók tagoltságának kérdéseit veti föl. Köztudott, hogy a Felvidék vagy Erdély (pontosabban Románia magyarlakta vidékei, melyeket hajlamosak vagyunk Erdélyként emlegetni) kulturális, néprajzi stb. alapon kisebb egységekre tagolható. Nincs ez másképpen a többi országban sem.

Mekkora egységnél fejezzük be tehát a differenciálást és milyen szempontok szerint? Tájegységenként, természetes földrajzi határok (pl. Szlovákiában: Csallóköz, Zoboralja, Palócföld) szerint vagy esztétikai különbözőségek alapján? S ha utóbbihoz ragaszkodnánk, akkor a téma, az irányzat, a stílus, a nyelvi regiszter stb. döntene? Nem látom reálisnak, hogy a közeljövőben a szakma egyetértésre jusson e témában, hiszen túl sok kérdés maradt máig megválaszolatlanul, s az átrendeződési folyamatok még nem értek véget. Ezért jobb híján minden főtebb sorolt típusú megnevezést e folyamatok lezárásáig és feldolgozásáig – ideiglenesen – használhatónak vélek.

Szirák Péter kutatásai is azt bizonyítják, hogy a regionalizmus – akár a nemzetiségi, akár más kontextusban – nem mellőzhető jelenség az irodalomban, s kihat az elméleti fogalmak (pl. a posztmodern) értelmezésére, a kánonok képződésére stb.⁶ Bizonyos esetekben e regionalizmus integrálhatja a különböző „régiónvonzatú” beszédformákat, pl. „a posztmodern diszkurzus – maga is egy regionális kánon” egy tartományba helyezi Szilágyi Domokost, Szőcs Gézát, Domonkos Istvánt, Tolnai Ottót és Cselényi Lászlót.⁷

A határon túli magyar irodalmakkal kapcsolatban, annak egyik jellemzőjeként szokás emlegetni a „kisebbségi beszédmód”-ot. E fogalom elsősorban az irodalom kisebbségi létmódjához való kulturális és politikai kötődések irodalmi (téma, ideológia: pl. identitás-megőrzés, reáliák, tájnyelvi regiszter stb.) megnyilvánulásait jelenti. Másodlagos jelentésként egyéb momentumokkal is terhelhető (sajnos, inkább politikai alapon, mint esztétikai szempontból), s minden országban kicsit mást takar. Nyugaton értelemszerűen más töltetű, mint például Kárpátalján, hiszen az egyik helyen az identitás megőrzése érdekében nem kell ráadásaként antidemokratikus rendszerrel is küzdeni, s a nyelvi regiszter eredete, tradíciója, fejlődési tendenciái is mások a nyugati szórványban, ahová szinte mindenki más tájról érkezett, s más a tömbben élő, mély hagyományokkal rendelkező, dialektusában, regionális köznyelvében is nagyjából egységes Ukrajnában.

A kisebbségi beszédmód elkülönítő erejű, bizonyos értelemben teher a határon túli irodalmak számára az egyetemes irodalomba való integrálódáskor, de ez nem jelenti azt, hogy e beszédmód elhagyása feltétele az integrálódásnak. Ezen elkülönítő jegyek olykor „kisebbségi komplexusok”-at takarhatnak, s idővel törvényszerűen magukkal hozzák a kitörés igényét. E kitörést két módon tartom megoldhatónak: minőségi-esztétikai és ideológiai alapon.

Az első azon szerzők esete a szlovákiai magyar irodalomban, akik művészetük minőségével győzték le a kisebbségi beszédmód negatív visszatartó erejét, s egyes esetekben meg tudták őrizni annak pozitívumait. Ilyennek tartom Tózsér Árpádot (Mittel-versek) vagy Grendel Lajost. Utóbbi regényeiben pl. „a felvidéki magyar polgári, kispolgári, értelmiségi lét múltja és jelene”, a „felbomló, széthulló polgári világ és a kisebbségi létezés sajátos együttese”⁸ ad hátteret. Felbukkannak benne olyan történelmi események, amelyek befolyásolják a szereplőket, s egyértelműen a szlovákiai magyar valóságot is. Mindemellett Grendel esztétikája módosult a korábbi alkotókéval szemben, ábrázolása áttételesebb, több síkon fut stb. Mindkét szerző megkérdőjelezi a szlovákiai magyar irodalom fogalmát.

A második kategóriába azok a szerzők sorolhatók, akik írásaiban a kisebbségi lét kérdése nem, vagy csak véletlenszerűen, közvetetten, nem lényegi elemként van jelen. Tudatosan mellőzik azt, általánosabb témákhoz nyúlnak, nyelvi megnyilatkozásuk nem kötődik feltétlenül szülőföldjük nyelvi jellegéhez. Egyetemes írói módszereket igyekeznek alkalmazni. (Mindez nem okvetlenül menekülés a kisebbségi beszédmódtól, egyszerűen művészi attitűdként is értékelhető.) A szlovákiai magyar irodalomban az *Iródiá* és a *Próbait* egyes szerzői besorolhatók ebbe a csoportba. Akadnak azonban kivételek is. Ravasz Józsefet, aki roma lévén kétszeres kisebbségben él Szlovákiában, kifejezetten érdeklí e problémakör, Krausz Tivadar pedig az *Iródiá* idejében olyan görcsösen próbált szabadulni a kisebbségi beszédmódtól, hogy aránytalanul sokat volt kénytelen foglalkozni vele.

A nemzedék egyik jelentős hozadéka, hogy nem csupán esztétikai, hanem ideológiai síkon is vállalni merete az egyetemesség irányába való nyílt elmozdulást. Nem csupán egyénként, hanem – bár laza szálakkal összefűzött – csoportként is. S ez már irodalompolitikai tettként is minősíthető. A hivatalos szervek ellenállása, s a szlovákiai magyar irodalmon belüli ellenállás bizonyítja e történés jelentőségét. Vida Gergely szerint a „80-as évek szlovákiai magyar költészete a posztmodern megelőző beszédmódok ígézetében fogant, vagy patetikusabban fogalmazva: az előző beszédmódokkal való viaskodás szellemében jött létre.”⁹ Az integrálódásnak tehát – részben! – a kánonnyelvi fáziskésés is oka lehet, ami egyszerre kisebbségi és esztétikai jelenség.

A perifirikussá válás elleni tiltakozási hullám, amely a magyar irodalmi egyetemesség mellett foglal állást a nyolcvanas években, Erdélyt sem kerülte el. Balázs Imre József, a kolozsvári *Korunk* szerkesztője egyik előadásában rámutat: „az erdélyi irodalom az idők folyamán azonosítódott a transzszilvanizmus irodalmával, vagyis: csak bizonyos írói-költői szerepmoделlek tűnnek, tűntek keretén belül érvényesnek. Azok a szerzők, akik nem illeszkedtek bele a transzszilvanizmus küldetéses irányzatába, kihulltak a köztudatból. Olyan, egyébként olvasott írók, mint Karácsony Benő, Szántó György, Bodor Ádám vagy Székely János, irodalmi nívójukhoz képest kevés figyelmet kaptak. Szilágyi Domokos vagy Szőcs Géza költészetének is csak bizonyos rétegeit erősítette fel a kritika.”¹⁰ Vagyis egy szűkebb kánon egy szélesebb fogalom jelentését birtokolja. E jelenség Szlovákiában is megfigyelhető. Kevésbé nyíltan, de az idősebb írónemzedék egyes tagjai gyakran adnak hangot azon véleményüknek, hogy a „fiatalok” irodalma nem elég elkötelezett a „szlovákiai magyar irodalom iránt”, s ezért kevésbé értékes. A másik oldalon viszont a Kalligram Kiadó köre próbál egy másik – egyébként erős és színvonalas – kánont kizárólagosként beállítani.¹¹

Érdemes még pár szót szólni e jelenség esztétikai hátteréről. A hatvanas évek végéig szinte kizárólagos szerepet kapott a szlovákiai magyar irodalomban a realizmus, vagy ha úgy tetszik, a neorealizmus, illetve a háború előttről ismert „valóságirodalom”. Nem sokkal a magyarországi váltás után érezhetően módosult a helyzet. Váltáson elsősorban a késo modernizmus és posztmodernizmus korszakküszöbét értem, bár ebben az esetben terminológiai probléma adódik. Nem beszélhetünk ugyanis művészettörténeti, de még csak irodalomtörténeti korszakokról sem, az irányzatok határa pedig – hiszen mindig időbeli folyamatról beszélünk – nem korszakküszöb. A posztmodern nem váltotta fel sem le az előtte virágzó izmusokat, máig párhuzamosan egymás mellett léteznek. A korszakküszöb terminus technikus mégis használatos.¹²

Természetesen az említett kanonizációs problémának másik oldala is van. Fiatalabb kritikusok sokszor szóra sem méltatják az idősebb, más nézeteket valló alkotók írásait.

Akik tagadják a határon túli magyar irodalmak külön létét, megkérdőjelezzik szóhasználatomat (amely valójában átvétel a kortárs kritikákból, interjúkból és más írásokból). A másik oldalon állók tudatosíthatják, hogy e szóhasználat érthető okokból lassanként aktualitását veszti. Illetve az Európai Unióba való belépésünkkel átértékelődik. Hiszen Ukrajna, Románia és a Délvidék esetében a közigazgatási határ megmarad, s ezzel a kulturális határ is sajnálatosan megerősödik, a másik oldalon viszont a belépő államok esetében megerősödik a magyar irodalmi egyetemességre való törekvés.

A kívánatos egyetemesség mellett az egy-egy régióhoz való kötődés általában kikerülhetetlen sajátossága és értéke lehet a ma még határon túli magyar irodalmaknak. A több régióhoz, esetleg több nemzeti kultúrához való tartozás nem negatívuma a műnek, hanem éppen ellenkezőleg, gazdagítja azt és befogadóját is.¹³ A kultúra a regionalizmus értékeit is magában foglalja, még ha azok nem okvetlenül jelennek is meg minden műben.

Érdemes megvizsgálni további véleményeket is. Alabán Ferenc szerint például a külföldi magyar irodalmak nemcsak nyelvükben rokonok, hanem magyar identitásukban is. A nemzeti kisebbségek éppen identitásuk megőrzése végett alakítottak ki „nemzetiségi” irodalmakat. A mai irodalmak ennek értelmében visszavezethetők a nemzeti kulturális hagyományokra, és a regionális hagyományokra is.¹⁴ A kisebbségi irodalmak nem kifejezetten egymástól függenek, nem elsősorban egymásra gyakorolnak hatást, hanem az egyetemes magyar és a világirodalomtól függenek, ezek hatásai érvényesülnek bennük. S ha egy nemzetiségi magyar irodalom hat a másik nemzetiségi magyar irodalomra, azt zömmel az egyetemes magyar irodalom által, annak közvetítésével teszi.

Erdély, Jugoszlávia és Szlovákia magyar irodalma Trianon után bizonyos értelemben nem csupán Magyarország magyar irodalmával, hanem az európai szellemmel és az ezt kifejező világirodalmi művekkel kereste a kapcsolatot. A kommunizmus idejében – természetesen az ellenzék körében – automatikusan felerősödött ez a tendencia, mivel Magyarországon sem igen jutott szóhoz az európai szellemiség. A hatvanas és hetvenes években talán az *Új Symposion* nyugati orientációja legmarkánsabb.

Krauszék nemzetiségi irodalmat elutasító magatartása részben ilyen politikai, ideológiai okokkal is magyarázható.

Részben abszurd jelenség, hogy a próbautas Hizsniai az, aki az új Fábry-vitát elindította. Igaz, Fábry nem csupán az európaiság kifejezője volt e generáció szemében, hanem egy olyan személy, akinek műveire utólag (is?...) ránehezedett a baloldaliságnak az iródiások számára elviselhetetlen súlya. Fábryt – csakúgy, mint a háborúellenességet, forradalmiságot, antifasizmust – Szlovákiában „kisajátítani” igyekezett egy baloldali kollaboráns szlo-

vákiai magyar írócsoport – ez jelentette a támadás egyik apropóját. Magyarországon Illyés, Németh László és mások is nagyra becsülték őt. Fábry reflexiójának van termékeny, integratív oldala, a kisajátítási kísérlet tehát nem sikerülhetett teljesen. Abban a helyzetben a főleg hazai közeget érző és értelmezni próbáló fiatalok azonban elsősorban a szlovákiai közeg „köz” tudatába programozott Fábry-képet látták. Fábry értékelése/újraértékelése e vita óta nem zárult le, a felek egyszerűen elhallgattak, nem jutottak közös nevezőre.

Tendencia az is, hogy sok író európaisága, illetve kozmopolitizmusa a nemzeti/nép-nemzeti ideológiával szemben definiálódik. A népi, nemzeti hagyomány és kozmopolitizmus (népiség-urbánusság) kérdése összefonódott, s a kép ezáltal zavarossá vált. Közösség- és énértelmezésében az *Iródia* sem egységes. Egyén és közösség viszonya többféleképpen fogalmazódik meg e szerzők műveiben.

Néhány esetben az írói szabadság, a nyelvi felszabadultság (részben valószínűleg a posztmodern nyelv-, lét-, énfelfogás, a kiteljesedő strukturalizmus és az általa is motivált filozófia indíttatására) morális szabadságként, vagyis – logikusan – egy diktatúrában politikai szabadságként értelmeződhetett. Mivel politikai pluralitás megvalósulására nem nyílt alkalom, az író szabadságát nyelvi, művészi szabadsága, vagyis az elfogadottal való nyelvi és művészi szembenállása jelenthette. Paradox módon ezáltal a nyelv nem feltétlenül kerül létdefiniáló posztmodern szerepbe, hanem sok esetben önmaga ideológiai csapdájába esve eszközként, egy ideológia eszközeként funkcionál. Kérdésként vetődhet fel, vajon a nyelvben-lét mintájára mennyiben mutatható ki és mennyiben jelenthet kisebbségi valóságot – vagy még pontosabban a kisebbségi nyelv valóságát – leképező értéket egy virtuális kisebbségi nyelvben-lét?¹⁵ *A szabadság esztétikája – ma már világosan látható – nem zárja ki feltétlenül a kisebbségi etikát, de nem is feltételezi a vele való kapcsolatot.*

A szlovákiai magyar irodalomról szóló diskurzusban nem hagyhatók figyelmen kívül azok a vélemények, amelyek 1997-ben jelentek meg az *Irodalmi Szemle* hasábjain.¹⁶ Grendel Lajos szélesebb történeti és kontextuális összefüggésekben gondolkodik, mint íróársai, eközben máig aktuális problémákat vet fel, ilyenek a világháború utáni szlovákiai magyar irodalom értékelésének gondjai, politikai befolyásoltságának kérdése, a kommunizmus hatása az esztétikára. Figyelmet érdemel a nemzetiségi irodalom funkciójával (esztétikai vagy közösségi-reflektáló), eszköztárával (művészi/nyelvi vagy dokumentarista) foglalkozó gondolatsora is. Hasonlóképpen fontos az integráció-asszimiláció kérdése, amely gyakorlatilag a nemzetiségi irodalmi fenomén létkérdéseiből vezethető le. Az egyetemes, illetve a magyar irodalom viszonya a nemzetiségihez ugyanis nagyrészt ez által határozottatik meg. Ha nemcsak tudomást vesz a nemzetiségiről, hanem viszonyt is teremt vele, akkor vajon asszimilálja vagy integrálja azt, s milyen elvek alapján? A meglévő kánonokhoz való igazodás alapján vagy autonóm (akár kánonteremtő) erőként felfogva a határon túlit, s csatlakozva hozzá?

Grendellel egyet lehet érteni abban, hogy a magyar irodalomnak „egy történelmi tragédia következménye”¹⁷-ként van több központja, nem egyértelmű azonban, hogy ez végeredményben „nem régiók autonóm irodalmi fejlődésének a betetőzése”.¹⁸ Hiszen az erdélyi irodalom a trianoni döntések előtt is erdélyi volt, s az elszakítottság évtizedei alatt a határon túli irodalmak bizony többé-kevésbé a magyarországitól függetlenül is fejlődtek. Autonómiát jelent-e ez? Nem biztos, de részben lehetséges. Ha a kutató abból indul ki, hogy ezen irodalmak integrációjáról, illetve asszimilációjáról esik szó, akkor logikusan bizonyos fokú elszakítotttságot és önállóságot kell feltételeznie. Az autonómia jelentésmezeje sokban közös az önállóságéval. Bár ez a fejlődés nem volt mindig autonóm, a rendszervál-

tás óta – legalábbis politikai, önkormányzati (saját hatáskörében, magának törvényt szabó) értelemben, ebből következően művészi értelemben szintén – kb. másfél évtizede az. Semmivel sem függ jobban a magyarországi és világirodalmi trendektől, mint a magyarországi magyar irodalom. Grendel történeti fejtegetéseire nem térek ki. Az *Iródiával* kapcsolatban azonban megkerülhetetlen egy-egy megállapítása. Ilyen például „művészet-e az irodalom, vagy pedig fegyver a szlovákiai magyarság önvédelmi harcában...”¹⁹ Válasza egyértelmű: művészet. Az irodalmi művek irodalmon – ha úgy tetszik, esztétikán – kívüli feladata, elkötelezettsége azonban se kárára, se hasznára nincs az irodalomnak. *Az esztétikai érték és a társadalmi felelősség, illetve feladat nem alkotnak oppozíciót.*²⁰

Néhány korábban jelentkező alkotót (Tóth László, Tözsér Árpád, Varga Imre stb.) leszámítva az iródiások kezdtek a szlovákiai magyar irodalomban elsősorban az említett grendeli szemlélet alapján írni. Hogy ez a jellegzetesség, az elkötelezettség nem társadalmi, hanem esztétikai mivolta, valóban jelentőségként könyvelhető-e el, azt többek között az egyetemes magyar és a szélesebb irodalmi kontextusba való integrálódási folyamat értékelésekor lehet megállapítani. Az utóbbi húsz-huszonöt év tapasztalatai alapján – hiszen a szlovákiai magyar irodalom ma közelebb áll a magyarországihoz és az európaihoz is, mint a például a II. világháború után, trendjeiben, törekvéseiben ezekhez kötődik – ez valószínű. Nem gondolom azonban, hogy az akkori trend általános és univerzális érvényt szerezhetne az irodalomban. Bár ma Szlovákiában – elsősorban a Kalligram tevékenységének következtében – még mindig meghatározó. Ha azonban az irodalmi élet szemlélője, mint a galérialátogató, kissé hátrább lép, hogy az egészet is lássa, ne csak a részleteket, impresszionista festményként áll össze az apró foltokból épülő kép: *ismét csupán egy trend, pontosabban a sok közül egyetlen szándék kerekedett felül, amelyet minden pozitívuma, s egy-egy periódusban jelentős hozzáadéka ellenére indokoltan nem kizárólagosíthat a szélesebb irodalomtörténeti kontextus.* Az *Iródia* korában a jelenség valóban progresszív volt, segítette a művek fejlődését, érdemleges változásokat, energiát hozott.

Nem lehet megkerülni azt a tényt sem, amelyre sorozatosan Németh Zoltán, az egyik legfelkészültebb „szlovákiai magyar fiatal” kutató hívja fel figyelmünket az utóbbi évek főleg fiatal irodalmával kapcsolatban: a szlovákiai magyar fiatalok szövegeinek többségéről – kivételek mindig akadnak – nem ismerhető fel direkt módon, szövegelemzés által, hogy nemzetiségi szerző műve-e. Csupán életrajzi, szövegen kívüli referenciák segíthetnek az eligazodásban.²¹ E trendet kétségbe vonni nem érdemes. Kérdéses viszont, hogy mennyire meghatározó és fontos iránya ez az irodalomnak. Németh konkrét szövegekre támaszkodva általánosít egy jelenséget:²² „egyáltalán nem jellemző”, hogy „olyan réteget is fenntartanak bizonyos szövegekben, amely a sajátos szlovákiai magyar sors, történelem, kultúra, nézőpont felől értelmezhető”. Ennek oka szerinte „az identitás problémájának posztmodernizálódása a ’70-es, ’80-as évektől kezdődően”,²³ vagyis az *Iródia* korszakában. Németh Farnbauer Gábor *Az ibolya illata* című művére hivatkozik. Az identitásvesztést szerinte a posztmodern ember szabadságként értelmezi.²⁴ *Az identitás bővítésének igénye olyan kérdés, amelyhez fel kellene oldanunk a magyarságkutatás és a politikai/genetikai nemzetek hagyományos identitásértelmezései és a – Szlovákiában éppen ez időben glorifikált – posztmodern vagy annak tartott, alapjában véve pszichológiai/filozófiai jellegű, leggyakrabban csak a lírai/szövegi énrre vonatkoztatható önazonosság-értelmezései között szikrázó feszültséget.* Az egymással versengő vagy játszó polivalens identitásoknak az egymásra rétegeztsége azonban jelentős mértékben képes relativizálni a fogalmat.

Az önazonosságok feszültségének feloldására jelenleg egyetlen lehetőséget tudok elképzelni: a mind nagyobb fokú, befogadói nyitottságra épülő megismerésre való törekvést, valamint az ezt követő (s ezzel paralel) összevetést. Az *identitás-kiterjedés/önazonosság-vesztés ma is aktív irodalmi és társadalmi folyamat.*

E ponton kanyarodhatok vissza az asszimiláció és integráció kérdéséhez. A szlovákiai magyar irodalom „másságtudata” ma kérdésesebb, mint valaha. Főleg a fiatal alkotók távolodtak el a regionális és a szokott értelemben társadalmi elkötelezettség elveitől. Tőzsér írja Grendelre reagálva: „Egy irodalom máságtudata akkor megalapozott, ha a viszonyító pontoktól is vizsgálta, azaz ha az illető irodalom recepció viszonyban tud állni a környezetével, az irodalom egyetemes kontextusával, ha úgy tetszik: a világirodalommal.”²⁵ Mi tagadás, ez a viszony legalább annyira egyoldalú (Nádas, Kertész és Esterházy sikerei ellenére) a magyar és európai, mint a magyar és szlovákiai vagy határon túli magyar irodalom között.

Létezik-e szlovákiai magyar, illetve nemzetiségi irodalom? Tőzsér Árpád a másik oldalról közelíti meg a problémát. „Hogyan lehetne meghatározni az ún. határon túli magyar irodalomrészeket is magába fogó *egyetemes magyar irodalom* fogalmát? Ha van ilyen irodalom, akkor mi teszi »egyetemessé«? Ha a nyelv, akkor ez a területenként más-más jelentéseket is magába szívó nyelv az integrálás mellett mennyire »deintegrálja« az egyetemességet? Hogyan működik (s működik-e valóban?) az egyes határon túli magyar irodalomrészekben az a »korszzerűbb kollektívumfelfogás«, amelyről Kulcsár Szabó Ernő ír az *irodalomtörténetében* (146), s amelynek segítségével – Kulcsár Szabó Ernő szerint – ezek az irodalmak »akár egész eddigi hagyományvilágunk újraértelmezésére is képesek lehetnek«? A kölcsönös recepció az egyes irodalomrészek között csak az alkotások (életművek) szintjén vagy az irodalomközösségeként felfogott irodalomrészek szintjén is lehetséges? Ha igen, hogyan?»²⁶

S ki hivatott igazán válaszolni? Mára „egymás mellett elbeszélő kánonok sora alakult ki az irodalomértelmezésben is”.²⁷ Ezek a kánonok nem²⁸ folytatnak elég intenzív párbeszédet ahhoz, hogy kölcsönösen elismert, illetve valóban közös erőfeszítés eredményeképp létrehozott interpretációkat alkossanak.²⁹ Szinte minden konkrét mű és életmű újabb s egyedi kérdéseket vethet és vet föl, amelyek nehezen általánosíthatók. Még csupán sejtethető, hogy Európa politikai-közigazgatási átrendeződésével változik-e a nemzetiségek sorsa. A nyugati magyar szórvány irodalma vajon felszámolódik-e a magyarországi közlések lehetőségei és a hazatelepülések által? Valószínűleg igen. Változik-e annyit a nemzetiségi sors az Európai Unióba belépett országok magyarjai esetében, hogy a kisebbségi lét is felszámolódjon, esetleg „csak” regionalizmusként jelenjen meg? Hozzájárul ehhez egyáltalán az a Magyarország, amelynek lakossága 2004-ben (!) népszavazáson utasította el a kettős állampolgárság megszerzését megkönnyítő intézkedéseket? Valószínűleg nem, nem egészen vagy csak nagyon lassan. S javul vagy romlik az Európai Unióból kimaradó magyarság helyzete? Helyzetük mennyire telíti/terheli/tölti/gazdagítja létprogramokkal irodalomukat?

A kérdéses folyamata azért is végtelen, mert el kell dönteni, kinek a számára, kinek a szeméből létezik-e nemzetiségi irodalom. Alkotók, befogadók (olvasók, közönség), a szakma (kritikusok, irodalomtudósok), interdiszciplináris (tovább)alkotók (színházi, film-, televíziós, rádiós szerzők, szakemberek, képzőművészek, zenészek stb.) szempontjai különböznek, mindegyikük saját, autonóm és sok esetben irodalomtudománytól független olvasattal rendelkezik. Mert a műértelmezés bizonyos szinten a mű újraalkotása, s mint ilyen: szabad, vagyis saját belső azonosságot, ha kell önálló identitást képezhet.

Bár a tárgyilagos önmegismerés lehetőségei, főleg a kollektívák számára korlátozottak, ugyanúgy hozzájárulnak az identitás formálásához, mint az individualista, s akár csak érzelmi alapú értelmezések. Vajon a globalizáció hozta új interkulturális kapcsolatok és azok intrakulturális hatásai módosítják-e, árnyalják-e, pontosítják-e vagy megváltoztatják az egyetemes magyar irodalomként emlegetett alakulatot? S ha annak identitása változik, milyen lesz a viszonya a nemzetiséggel, a regionálissal, a szubkulturálissal, az európaival stb.?

Nagyon ritka, hogy a magyarországi irodalomkritika figyelembe venné például a szlovákiai magyar irodalom esetében annak heterogenitását. Pedig generációk, írástechnikák, ábrázolási metódusok, különböző szellemi és elméleti áramlatok csapnak össze vagy éppen kötnek barátságot benne. *A nemzetiségi irodalom alakulata majdnem vagy teljesen ugyanolyan módon és mélységig differenciált, mint bármely nagyobb irodalmi egység, legyen az az anyaországi magyar irodalom, az egyetemes magyar irodalom stb.* Itt csak a felosztások szempontrendszerei különböznek. Egyes nemzetiségi irodalmak belső rétegei (összehasonlításuk más egységeivel, a kontaktusok, hatások, a közös jellemzők megkeresése) legalább annyira lényegesek lehetnek a nemzetiségi-egyetemes viszony kutatásánál és meghatározásánál, mint a különbségek és specifikumok keresése.³⁰ Ilyen kutatások – szervesen beépülve egy-egy téma vizsgálatába – persze voltak.³¹ Magyar irodalomról beszélni lehetetlen anélkül, hogy ezekben kontextusokban gondolkodjunk, de eljött az ideje a magyar–magyar, egyetemes magyar–határon túli magyar–magyarországi magyar, határon túli magyar–határon túli magyar komparációnak mint a magyar irodalomtudomány világosan definiálható területének. A megválaszolatlan kérdések sokasága mellett az ilyen jellegű kutatásokat (is) végző munkák száma és minősége ad rá leginkább okot.

Létezik-e szlovákiai magyar, illetve nemzetiségi irodalom?

A megválaszolhatóbban feltett kérdés inkább az lehetne: *hogyan, milyen formában, milyen célokkal, milyen eszközök segítségével, milyen ideológia és milyen esztétika alapján, milyen kapcsolatrendszerrel, milyen intézményrendszerrel, milyen kontextusban, milyen hangsúlyokkal, mennyire egyszínűen vagy sokszínűen, mennyire rétegezetten, esetleg mivel szemben definiálható az az alakulat, amit eddig jobb híján nemzetiségi irodalomként emleget az irodalomtörténet.* A részletek tisztázása differenciáltabb képet eredményezhet. ☒

J E G Y Z E T E K

- 1 Balla Kálmán: A csehszlovákiai magyar irodalom válaszüjtja. *Regio*, 1990. 1. sz. 149–159. o.
- 2 Németh Zoltán: Szlovákiai magyar irodalom: létezik-e vagy sem? *Irodalmi Szemle*, 2003. 8. sz. 46–57. o.
- 3 Az általam közölt és kiegészített, kommentált példákat és a gondolatmenet alapjait Alabán Ferentől kölcsönöztem: *Irodalmi érték és sajátosság*. Besztercebánya, 2003, Bél Mátyás Tudományegyetem. 35., 36. o.
- 4 *A cseh/szlovákiai magyar irodalom lexikona 1918–2004*. Pozsony, 2005, Madách-Posonium. 249. oldaltól
- 5 Alabán Ferenc: *Irodalmi érték és sajátosság*. Besztercebánya, 2003, Bél Mátyás Tudományegyetem. 45. o.
- 6 Szirák Péter: A magyar irodalmi posztmodernség értelmezéséhez. In *A magyar irodalmi posztmodernség*. Debrecen, 2001, Kossuth Egyetemi Kiadó. 9–53. o., valamint két további tanulmányát: A regionalitás és a posztmodern kánon a XX. századi magyar irodalomban, Kanonizáltság és regionalitás. In *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen*. Debrecen, 2000, Kossuth Egyetemi Kiadó.
- 7 Vő.: Szirák Péter: A regionalitás és a posztmodern kánon a XX. századi magyar irodalomban. In *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen*. Debrecen, 2000, Kossuth Egyetemi Kiadó. 49–51. o.
- 8 Elek Tibor: A felvidéki magyar polgárság Grendel Lajos korai regénytrilógiájában. In *Somorjai disputa (1.) Somorja–Dunaszerdahely*, 2003, Fórum Kisebbségkutató Intézet–Lilium Aurum. 26. o.
- 9 Mindkét idézet: Vida Gergely: „Nem vagyok önazonos?”. In *Somorjai disputa (1.) Somorja–Dunaszerdahely*, 2003, Fórum Kisebbségkutató Intézet–Lilium Aurum. 174., 176. o.
- 10 Balázs Imre József: Az erdélyiség hasznáról és káráról. *Szörös Kő*, 2003. 3. sz. 64. o.
- 11 Lásd Cselényi László cikksorozatát a *Szabad Újság* 2003. évfolyamában *A harmadik út, Napló és memoár II.* címmel.
- 12 Pl. Kulcsár Szabó Ernő: *Irodalom és hermeneutika*. Budapest, 2000, Akadémiai Kiadó. 169. o.
- 13 Pomogáts Béla előadásai, amelyek gondolatait itt parafrázalom, 2003. augusztus 7-én Koprivnicán a salgótarjáni Balassi Bálint Megyei Könyvtár által szervezett X. Jubileumi Olvasótáborban és ugyanazon év augusztus 18-án Martoson a Fialat Írók Táborában hangzóttak el.

- 14 Alabán Ferenc: *Irodalmi érték és sajátosság*. Besztercebánya, 2003, Bél Mátyás Tudományegyetem. 13. o.
- 15 Alabán Ferenc: *Irodalmi érték és sajátosság*. Besztercebánya, 2003, Bél Mátyás Tudományegyetem. 31. o.
- 16 A következő írásokról van szó: Fónod Zoltán: (bevezető a vitához) Érték és mérték a kortárs szlovákiai magyar irodalomban. *Irodalmi Szemle*, 1997. 5. sz. 30–31. o.; Grendel Lajos: Helyzetkép a szlovákiai magyar irodalomról a század végén. *Irodalmi Szemle*, 1997. 5. sz. 32–47. o., az írás korábbi külföldi megjelenései: Forrás, 1995. 2. sz., *Prágai Tükör*, 1995. 1–2.sz.; Duba Gyula: Irodalmunk a (történelmi) időben. *Irodalmi Szemle*, 1997. 5. sz. 48–54. o.; Gál Sándor: A piramisok megmaradnak avagy: A csend esztétikája. *Irodalmi Szemle*, 1997. 5. sz. 54–57. o.; Tőzsér Árpád: Ugrás a bizonytalanba. *Irodalmi Szemle*, 1997. 5. sz. 57–60. o.
- 17 Grendel Lajos: Helyzetkép a szlovákiai magyar irodalomról a század végén. *Irodalmi Szemle*, 1997. 5. sz. 33. o.
- 18 Uo.
- 19 Grendel Lajos: Helyzetkép a szlovákiai magyar irodalomról a század végén. *Irodalmi Szemle*, 1997. 5. sz. 34. o.
- 20 Vö.: Görömbei András: Irodalom és nemzeti önismeret. In Görömbei András: *Irodalom és nemzeti önismeret*. Budapest, 2003, Nap Kiadó. 7–23. o.
- 21 Lásd pl. Németh Zoltán: Az identitás és kánon problematikája a szlovákiai magyar irodalomban. In Németh Zoltán: *A bevégezzetetlen feladat*. Dunaszerdahely, 2005, Nap. 24–34. o.
- 22 I. m. 27–28. o.
- 23 Uo.
- 24 Uo.
- 25 Tőzsér Árpád: Ugrás a bizonytalanba. *Irodalmi Szemle*, 1997. 5. sz. 57. o.
- 26 Tőzsér Árpád: Ugrás a bizonytalanba. *Irodalmi Szemle*, 1997. 5. sz. 60. o.
- 27 Görömbei András: Irodalom és nemzeti önismeret. In Görömbei András: *Irodalom és nemzeti önismeret*. Budapest, 2003, Nap Kiadó. 22. o.
- 28 Vö. Görömbei András: Egymást erősítő sokféleség. In Görömbei András: *Irodalom és nemzeti önismeret*. Budapest, 2003, Nap Kiadó. 301. o.
- 29 A kánon egyfajta szelekció, a szelekció végrehajthatósága hatalmi kérdés, a hatalom pénz, a pénz megléte vagy hiánya az irodalom megjelenését, kritikáját, recepcióját befolyásoló erő Persze, ennek ugyanúgy van pozitív és negatív oldala, ám ahol pénzről, irodalomfinanszírozásról van szó, ott valaki mindig hátrányos helyzetbe kerül. Így mélyül el a megosztottság, ami nem azonos a pluralitás érvényesülésével. A hátrányosan – akár indokoltan, minőségi elvek alapján, akár nem – megkülönböztetett pedig kisebbségi. Ha ezt a kérdést nem vennénk halálosan komolyan, nevethetnénk is. Csakhogy a kultúra finanszírozása ma a magyarországi magyar és a nemzetiségi magyar irodalmakban is komoly kisebbségeket kreál, kiadói politikát formál, kánonképző ereje van. *A „rendszer” és a kánon kölcsönösen alakítja és legitimálja egymást*. A kérdést többen érintették, lásd például Szirák Péter: *A regionalitás és a posztmodern kánon a XX. századi magyar irodalomban*. In *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen*. Debrecen, 2000, Kossuth Egyetemi Kiadó. 29–32. o.
- 30 Pozitív példa: Szirák Péter: *A regionalitás és a posztmodern kánon a XX. századi magyar irodalomban*. In *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen* Debrecen, 2000, Kossuth Egyetemi Kiadó 29–57. o., különösen: 37–53. o.
- 31 Vö.: Görömbei András: Sokféleség és egységtudat az egyetemes magyar irodalomban. In: *A szavak értelme*. Budapest, 1996, Püski. 257–275. o.